

Dünya Ekonomisi ve Orta Doğu

Serdar Turgut

Günümüzde sosyal bilimler alanında genel bir kriz yaşanmaktadır. Jean Copans ve David Seddon gibi araştırmacılar bunun nedenini, alana uzunca bir süredir hakim olan ampirik yaklaşımın sınırlılığı ve kısır döngüye düşmesi ile açıklamaktalarsa da¹ bu çok nedenli bir gelişmeyi basite indirgeme olarak gözükmekte. Bir kitap eleştirisinin çerçevesini çok aşacağından, burada bu krizin ortaya çıkışı, tarihi gelişimi ve çeşitli yansımaları üzerine ayrıntılı bir incelemeye girilmeyecektir. Sadece şu belirtilmeli ki, kriz en yoğun şekliyle tarih metodolojisi alanında yaşanmaktadır². Ve bu, İkinci Dünya Savaşı sonrasında «azgelişmişlik» sorunu üzerine açılan tartışmalarla yepyeni bir ivme kazanmıştır. Hem modernleşme kuramının hem de Marksist sorunsal içinde uzun süre hakim olan görüşün temelinde düz çizgisel tarih anlayışı yatmaktaydı. İlkinde ideal topluma, kapitalizme neden «Batı» ülkeleri ile aynı tarihsel dönemde erişilemediğinin kuramsal açıklamaları ve bu kaçınılmaz sonun gerçekleşmesi için gerekli ekonomik, siyasal, kültürel dönüşüm önerileri

(1) Jean Copans and David Seddon; «Marxism and Anthropology: A Preliminary Survey», içinde D. Seddon, derl. *Relations of Production* (London, 1978).

(2) Gregor McLennan, *Marxism and the Methodologies of History* (London, 1981).

yapılırken; ikincisinde üretici güçlere tanınan özgün dinamik ile gerçekleşen beş aşamalı tarihsel evrimin kaçınılmazlığı işlenmekteydi. Ne var ki, modernleşme kuramı kendisine çizdiği çerçeve içinde, düz-çizgisel tarih anlayışı ile oldukça rahat bir uyum sağlarken³, diğer yanda Marksist sorunsal içinde hakim görüşün çizdiği sınırları zorlama arayışları gittikçe belirginleşmekteydi. Bu arayışların bir sonucu da 1960'lı yılların başlarından itibaren «azgelişmişlik» kavramının yeniden düşünülmesi ve daha da önemlisi «tarih nasıl incelenmeli» sorusuna yeni cevaplar getirme çabalarının hızlanmasıydı. Dünya Sistemi kuramını kullanarak ve üretim biçimi kavramını yeniden kurma yoluyla hakim tarih anlayışının dışına çıkma çabalarının bir türümünün (genealogy) yapılacağı çalışmalarda bu dönemin konjonktürü ve bunun ortaya çıkış nedenleri ayrıntılı bir biçimde incelenmelidir.

Marksist sorunsala uzunca bir süre hakim olan görüş, bir yandan üretici güçlerin gelişimini tarihsel dinamiğin motoru olarak görüyor, diğer yandan ise üretim biçimi kavramı ile toplumsal oluşum (social formation) kavramlarını birbirine karıştırıyordu. Bu ikincisi en belirgin bir biçimde 1950'lerin başında **Science and Society** dergisinin sayfalarında başlatılan feodalizm'den kapitalizm'e geçiş tartışmalarında görülmektedir⁴. Örneğin tartışmayı başlatanlardan Paul M. Sweezy 14. ve 16. yüzyıl arasında Batı Avrupa'daki hakim üretim biçimini nitelendirmekte güçlü çabada ve sonunda, varolan yapının ne feodal ne de kapitalist olduğunu, olsa olsa bunun «kapitalizm öncesi meta üretimi» olarak tanımlanabileceğini söylemektedir⁵. İşte bu bağlamda 1960'lı yılların sonuna doğru ortaya atılan eklemlenme kavramı özel bir önem taşımıştır. Althusser ve Balibar bu kavramı sadece toplumsal oluşumunu değişik düzeyleri (ekonomik, politik, ideolojik) arasındaki etkileşim, bunların oluşturduğu bütünsellik anlamında kullanmışlarsa da⁶, toplumsal oluşum içinde farklı üretim biçimlerinin yanyana, karşılıklı etkileşim içinde varolma koşullarının ve bunun farklı biçimlerinin kuramsal analiz nesnesi olmaları ancak «eklemlenme» kavramı sayesinde mümkün olmuştur. Aslında bu

(3) Modernleşme sorunsalının Parsons'cu yapısal işlevselci temellerine de inilerek irdelendiği bir çalışma için bk. John G. Taylor, *From Modernization to Modes of Production* (London, 1979), s. 3-43.

(4) Orijinal tartışma daha sonraki katkılarla birlikte Rodney Hilton, derl., *The Transition From Feudalism to Capitalism* (London, 1980)'de yayınlandı.

(5) *A.g.e.*, s. 49.

(6) L. Althusser ve E. Balibar, *Reading Capital* (London, 1970). Balibar «eklemlenme» yerine geçiş dönemlerinde birçok üretim biçiminin yanyana yaşaması (coexistence) kavramını kullanmaktadır (s. 307). Aldan Foster-Carter «The Modes of Production Controversy», *New Left Review*, Sayı 107 Ocak-Şubat 1978'de bu noktaya işaret etmekte, s. 54.

düz-çizgisel tarihsel evrim şemasına ağır bir darbe indirmiştir. Ve örneğin kapitalizmin diğer üretim biçimlerini neden çözmediği, dahası kendi yenden üretimi için bu üretim biçimlerine gerek duyduğu sürece bunların çözülmesini nasıl engelleyeceği gibi konular araştırma gündemine girmiştir. Bu kuramsal çerçeveyi çeşitli yönlerde geliştirmek için yapılan çalışmaların sayısı oldukça fazladır. Örneğin Bradby, Rey, Foster-Carter, Wolpe, Taylor, Terray, Obregon, Cliffe gibi araştırmacılar kapitalist üretim biçiminin diğer üretim biçimleri ile eklemlenmesini, çeşitli düzeylerde, farklı toplumsal yapılar içindeki işleyişi ile incelemişlerdir⁷. Ne var ki bu yöndeki çalışmalar hızla ilerlerken sorunun önemli bir yönü kuramsal çalışma alanı dışında bırakılmıştır. Eklemlenme kuramcıları bir toplumsal kuruluş içindeki dinamikleri incelerken, toplumsal kuruluşlar arasındaki eklemlenmeleri incelemeye —bunun gerekli olduğunu söyleseler dahi— girmemişlerdir. Örneğin Rey açıkça değişik soyutlama düzeylerinin birbirine karıştırılmaması gerektiğini, ülke ve üretim biçimi kavramları arasındaki ayırımın kesinlikle yapılması gerektiğini söyledikten sonra, çalışmasında tüm ağırlığı üretim biçimleri ve bunların eklemlenmeleri üzerinde yoğunlaştırmıştır⁸.

Farklı toplumsal kuruluşlar arasındaki değişik eklemlenme biçimleri dünya sistemi kuramının çalışma alanıdır. Ne var ki, dünya sistemi kuramcıları, başta Frank ve Wallerstein olmak üzere, eklemlenme kuramcılarının kullandığı anlamda değil, dolaşım düzeyinde tanımlanan bir üretim biçimi kavramı ile çalışmaktadır⁹. Örneğin Wallerstein'a göre kapitalizm dünya pazarı için üretim demektir. 16. yüzyıldan itibaren merkezden dünya düzeyine yayılmaya başlayan ticarî sermaye kendisinin yarattığı dünya kapitalist piyasası içine giren tüm çevre ülkelerdeki kapitalizm-öncesi üretim biçimlerinin tasfiyesini sağlamıştır¹⁰. Artık görünüşte kapitalizm-öncesi olan üretim biçimleri içerik (content)

(7) Barbara Bradby, «The Destruction of Natural Economy», *Economy and Society*, Cilt 4, Sayı 2 (1975), s. 127-161; A. Foster-Carter, «The Modes of Production»; H. Wolpe, «The Theory of Internal Colonialism - The South African Case», *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Sayı 9 (Ağustos, 1974); John G. Taylor, *From Modernization* (London, 1979); Emmanuel Terray, *Marxism and Primitive Societies* (New York, 1972); H. Wolpe «Capitalism and Cheap Labour-Power in South Africa; From Segregation to Apartheid», içinde H. Wolpe, derl., *The Articulation of Modes of Production*, (London, 1980) s. 289-315; A.O. Obregon, «The Marginal Pole of the Economy and the Marginalized Labour Force», içinde a.g.e., s. 254-289; L. Oliffe, «Rural Class Formation in East Africa», *Journal of Peasant Studies*, Cilt 4, Sayı 2 (1977), s. 195-224.

(8) A. Foster-Carter, «The Modes of Production'da bu noktaya dikkatleri çekmekte.

(9) Dünya sistemi ve üretim biçimi kavramlarının bir sentezini oluşturmaya çalışan Samir Amin bu türden bir eleştirinin dışında kalmaktadır.

olarak kapitalisttirler. Çünkü dünya kapitalist piyasası için üretim yapmaktadırlar¹¹. Burada vurgulamak istediğim nokta dünya sistemi kuramcılarının kapitalizmin özgün üretim ilişkilerini ve onun bir üretim biçimi olduğunu görememe yanlısına düşmüş olduklarıdır. Ne var ki bu dünya sistemi perspektifinin bir yana itilmesi için yeterli bir neden değildir. Çünkü, yukarıda değindiğimiz gibi, üretim biçimleri ve bunların eklemelenmeleri sorunsalı içinde çalışan kuramcılarda bulunmayan bir soyutlama/analiz düzeyini bu perspektif gündeme getirmiştir. Sermaye birikim sürecinin dünya ölçeğinde düşünülmesi, içlerinde çeşitli üretim biçimlerinin eklemelenmediği değişik toplumsal kuruluşların birbirleriyle eklemelenme biçimleri ve bu eklemelenme süreçlerinin değişen ekonomik konjonktürlere göre farklı biçimler alması, ancak sorunlara dünya kapitalist sistemi perspektifinden bakılarak incelenebilecek konulardır¹².

Roger Owen'ın «*The Middle East in the World Economy, 1800-1914* (Dünya Ekonomisi İçinde Orta Doğu, 1800-1914) (New York, 1981) adlı çalışması bu bütüncül yaklaşımın kurulması sürecinde çok önemli bir aşamadır. Owen uzunca bir dönem boyunca (1800-1914) Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenlik alanı içindeki bölgelerin büyük bir bölümünün kapitalist dünya sistemi ile nasıl bütünleştiğini ve bu bütünleşmenin

(10) Wallerstein'in kuramının ana noktaları özet şeklinde «*The Rise and the Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis*», *Comparative Studies in Society and History*, Sayı 16 (1974), s. 387-415'de bulunabilir.

(11) Bu türden bir yanlısı Banajl'de yapmaktadır. Emeğin sömürülme biçimine bakarak üretim biçimini tanımlamaya çalışmanın sömürü kavramını basit kategoriler düzeyine indirdiğini söyleyen Banajl, ilk önce ekonominin hareket yasalarının (laws of motion) formüle edilmesi gerektiğini, daha sonra sömürme biçiminin anlaşılabilirliğini ve ancak ondan sonra «*üretim ilişkilerinin*» tanımlanabileceğini ileri sürmüştü ve sömürü ilişkileri kapitalist olmasa da üretim ilişkileri kapitalist olabilir, demiştir. Yani Wallerstein'inkine benzer bir sonuçla kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin ancak görünümde böyle adlandırılacaklarını, zira bunların kapitalist üretim biçiminin hareket yasalarına tabi olduklarından dolayı içeriklerinin (content) değiştiğini söylemekte. J. Banajl, «*Modes of Production in a Materialist Conception of History*», *Capital and Class*, Sayı 3, (1977), s. 1-44.

(12) Dipnot 9'da değindiğimiz gibi S. Amin bu türden bir sentez oluşturmaya çalışmaktadır. Ne var ki S. Amin de 1 — A.G. Frank gibi merkez-çevre hiyerarşik konumlarını statik bir çerçeve içinde düşünmekte ve 2 — Ne çevre toplumsal kuruluşlarında kapitalizmin hakim olmasından önce varolan üretim biçimlerinin dinamiğini, ne de kapitalizm hakim üretim biçimi olduktan sonra ortaya çıkan özgün eklemelenme biçimlerini incelemektedir. S. Amin'in çevrenin ekonomik yapısını incelemek için kullandığı kavram «*eklemelenmenin çözülmesi*» (disarticulation)'dir. Yani çevre ülkelerde merkezdekinin aksine ekonominin çeşitli sektörleri arasında düzenli karşılıklı etkileşimler kurulamamaktadır. Ve bunun nedeni de çevrenin merkeze bağımlılığıdır. Bu kavram, çevre toplumsal kuruluşlarındaki ekonomik yapıyı anlamak açısından hiç yeterli değildir. Aynı konuyu Richard Leaver, «*Samir Amin on Underdevelopment*», *Journal of Contemporary Asia*, Cilt 9, Sayı 3 (1977), s. 331-32'de tartışılmaktadır.

farklı bölgelerdeki değişik etkilerini incelemiştir. Şunu hemen belirtmeliyiz ki, Owen bu çalışmada eklemelenme ve dünya sistemi kuramlarının şemalarını doğrudan kabul etmek yerine ikinci elden kaynakların geniş bir taramasını yaparak elde ettiği verilerle, adeta bu kuramların bir kontrolünü¹³, denetleme mekanizmalarını oluşturmaya çalışmıştır. Örneğin, s. 214-15'de «*Türkiye'den Avrupa'ya ekonomik artık aktarımı var mıydı?*» diye sorduktan sonra «*var olan durumun anlaşılması sermaye kaybına bakılarak değil, uluslararası ekonomi ile bütünleşmesi sürecinde tüm ekonomik sistemin yeniden yapılanması biçimine bakılarak mümkündür*», (s. 215) sonucuna varmaktadır. Bu, dünya sistemi perspektifinin merkez-çevre konumlarının yeniden üretimi için gerekli gördüğü artık aktarımı mekanizmasını açıkça reddetmektir. Nitekim Wallerstein Owen'ın kitabını tartıştığı yazısında bu noktayı yanlış bulmaktadır¹⁴. Ben Owen'ın bu yaklaşımının çok sağlıklı olduğu inancındayım; ne var ki ampirik denetim aracılığı ile tarihsel süreç içinde denetlemeye çalıştığı kuramları kuramsal düzeyde doğrudan tartışma konusu yapmasını büyük eksiklik olarak görüyorum.

Toprak mülkiyetinin çeşitleri ve vergileme sistemleri açısından «*teori ve pratik arasında çok az bağlantı*» (s. 33) olduğunu söyleyen Owen'ın kuramsal genellemelere karşı bu şüpheciliği, kuramsal tartışmalarda dışarıda bırakılan birçok sorunu yeniden düşünebilmek şansını kendisine sağlamıştır. Örneğin Owen'ın feodalizmi nasıl tanımladığı açık değildir. Ne var ki Mısır'da bir tarımsal yerleşme biçimi olan ve işgücü sağlayanlara karşılığında yaşayacak yer verilen siyah sistemini tartışırken (s. 146-8), bunu feodal veya yarı feodal olarak tanımlayan yazarların yanlış olduğunu belirtir (s. 147). Piyasa dışı zor mekanizmalarının olmamasından ve feodalizmde görülen karşılıklı sorumlulukların bulunmasından yola çıkarak, siyah sisteminin «*Ortadoğu feodalizminin bir örneği* olarak değil de, varlığını Mısır tarımının piyasa güçleri tara-

(13) Kuramın «*ampirik kontrolleri*» kavramı E.P. Thompson'un *The Poverty of Theory and Other Essays* (New York, 1978) adlı kitabında geliştirilmiştir.

(14) *Annales*, Sayı 4, Temmuz-Ağustos 1932), s. 847-49; R. Owen'ın dipnot 32 (s. 215)'de belirttiği gibi P. Baran'ın kuramsal çerçevesi de geniş bir şekilde artık aktarımı kavramına dayanır. Bu nedenle birçok çalışmada Baran ve A.G. Frank aynı sonuçlara varmaktadırlar diye yaklaşılmaktadır (örneğin John G. Taylor, «*Neo-Marxism and Underdevelopment - A Sociological Pyantasy*», *Journal of Contemporary Asia*, Cilt 4, Sayı 1 (1974), s. 5-23'de bu açıca belirtilmektedir. Ne var ki Frank 16. yüzyıldan itibaren merkezden yayılan kapitalizmle ticari ilişkilere girilen her yerde kapitalizm olduğu tesbitini yaparken, Baran bu görüşte değildir. Yani Baran'da bir eklemelenme kuramının ipuçları var. Bu konuya Richard Leaver, «*The Debate on Underdevelopment On Situating Gunder Frank*», *Journal of Contemporary Asia*, Cilt 7, Sayı 1 (1977), s. 103-115, ve dipnot 29'da değinmekte. Ayrıca Halduh Güllalp, *Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi* (İstanbul, 1979) s. 90-101'de bu konuyu ayrıntılı tartışmakta.

findan dönüştürülmesi sonucunda kırsal ilişkilerin yeniden örgütlenmesi biçimine borçlu olan bir kurum gibi görülmesi» gerektiğini söyler (s. 147-148). Owen'ın genellemelerden ve soyutlamadan kaçınan yöntemini, onun Suriye ve Filistin'de kollektif mülkiyet altında bulunan toprağın köylü aileler arasında nasıl dağıtılacağına belirlendiği *mushaa* sistemini tartışmasında da görüyoruz. Bu toprak dağılım biçiminde iki temel sistem vardır (s. 256). Dağıtım, ya ailedeki erkek veya sahip olunan saban sayısına yani bir biçimde tanımlanmış tarımsal girdi miktarına orantılı olarak ya da girdi miktarına bağımlı olmadan her aileye zaman içinde değişmeyecek sabit miktarlarda yapılacaktır. Owen zaman içinde değişen ekonomik koşullar, bölgesel koşullardaki büyük farklılıklar ve değişik bölgelerdeki farklı köylerin farklı tarihsel deneyimlerden geçmiş olmaları yüzünden bir sistemden diğerine zaman içinde geçişler olabileceğini ve bu yüzden kategorik olmamak gerekliliğini vurgulamaktadır (s. 257). Tarımsal yapıların gösterdiği çeşitliliği, yani üreticiler, toprak sahipleri, tacirler ve tefeciler arasındaki tarımsal artışa el koyma biçimlerinin gösterdiği çeşitliliği yakalayabilme kaygısını Owen, inceleme alanı içine dahil ettiği her bölgenin (Anadolu, Mısır, Lübnan, Suriye, Filistin, Irak) özgül koşullarını dikkate alarak ve bu çeşitliliğin dünya sistemine dahil olma sürecinde geçirdiği değişimleri tesbit ederek, tüm çalışması boyunca tutarlı bir biçimde sürdürmüştür.

Aynı tutarlılık Owen'ın bölgedeki endüstrinin var olan yapısını ve endüstrileşme sürecini incelediği kısımlarda da görülmektedir. Örneğin kapitalist endüstrileşme sürecine girildiği andan itibaren sermayenin sürekli biriktirilmesi, tekniğin sürekli geliştirilmesi ve ölçeklerin sürekli büyümesinin gerekli olduğu yolunda bir sonuç genel kabul görmüştür. Ne var ki Owen, Lübnan Dağı'ndaki ipek endüstrisinin durumunu inceleyen bölgenin coğrafi koşulları, tarım yapısının özellikleri, köylülerin yerleşme biçimleri, var olan politik güç dengelerine bağlı olarak bu genel kabul görmüş sonucun tam aksi yönde eğilimler tesbit eder (s. 251-53). Bu, kapitalistleşme süreci önünde bir engel değildir. Aksine bölgenin kendi özgül koşulları gereğince, dünya sistemi içine dahil olmasının yarattığı yapısal bir özelliktir. Owen'ın şematik yaklaşımlardan kaçınma titizliğini çevre ülkelerde, bunlar dünya sistemi ile bütünleştikçe bir sanayinin tahribi (de-industrialization)¹⁵ süreci yaşanacağı yolundaki sonucu tartışırken de koruduğunu görmekteyiz. Uzun dönemde sanayinin tahribi sürecinin dinamiği tesbit edilebilir. Ama bu ne mutlak, kaçınılmaz bir sonudur, ne de her çevre ülkede aynı gelişme şemasına göre yaşanır. Bu süreci durdurmak, geriye döndürmek yönünde çevre ülkelerin eko-

(15) Sanayinin tahribi konusunda bkz. Çağlar Keyder, «Proto-Endüstri ve Emperyalizm», içinde, *Toplumsal Tarih Çalışmaları* (Ankara, 1983), s. 78-96.

nomik, siyasal yapılarında direnç gösterme girişimleri baş göstermiş ve bunların bir kısmı başarılı olmuşlardır. Owen'ın bu konuda vardığı genel sonuç şudur: «Avrupa'ya tarım ürünleri ihracatının, Avrupa'da üretilmiş mallara genişletilmiş bir pazar yaratmak için bölgenin (Ortadoğu'nun) el zanaatlarının yok olmasıyla birlikte gelişeceği varsayımına dayanan modeller çok basittirler. Ortadoğu'nun birçok bölgesinde zanaatkârlar müthiş bir direnç göstermişler, gerektiği zaman yeni teknikleri uygulayıp ürettikleri mallar için yeni piyasalar keşfetmiş, dahası yeni piyasaları kendileri oluşturmuşlardır. Bunlar, Ortadoğulu üreticilere yeni olanaklar sağlayan nüfus artışlarından da yararlanmışlardır. Tüm bu nedenlerden dolayı 19. yüzyılın sonunda başlıca Suriye sınırlarındaki kumaş dokumacı sayısı yüzyıl başındakinden daha fazla olup bu türden gelişmeler diğer bölgelerde de yaşanmış olabilir. Aynı nedenle aktif bir dış rekabetin varlığı Lübnan Dağı'ndaki ipek fabrikaları veya Mısır'daki tütün, çimento, gıda endüstrisi gibi bölgesel fabrika endüstrisinin gelişmesine mutlak bir engel teşkil etmez. Dahası bu türden girişimlerin ticarî geleceği sadece doğrudan doğruya uluslararası ekonomik yapıdan kaynaklanan güçler tarafından değil, hammaddelerin sağlanabilmesi uzmanlık ve işletme sermayesi bulabilme gibi birçok faktör tarafından belirleniyordu» (s. 289).

Bu son alıntıda Owen'ın dünya sistemi kuramı üzerine açılan tartışmalara önemli katkısının ipuçlarını bulmak olanaklıdır. Dünya sistemi kuramcılarının büyük bir kısmı merkez-çevre arasındaki ilişkileri işlevselci bir yaklaşımla incelemektedirler¹⁶. Merkez'den yayılan kapitalizm çevre ülkelerdeki ekonomik yapıyı kendine bağladığı ve değişen konjonktüre göre belirlenen ihtiyaçları doğrultusunda bu yapıları dönüştürdüğü fikri bu yaklaşıma hakimdir. Bu süreçte çevre ülkeler adeta sadece merkez'in dinamiğine uyum gösteren, onun ihtiyaçları doğrultusunda ayarlanan, içsel dinamikten yoksun bir varlık durumunda düşünülmektedirler. Yukarıda belirttiğimiz gibi eklemleme kuramcılarının en önemli katkısı bu içsel dinamiğin varlığını incelememizi sağlayacak kavramlar üretmiş olmalarıdır. Çevre ülkelerdeki eklemleme ekonomik yapının dinamiği merkez'den kaynaklanan yönlendirme çabalarına karşı sürekli direniş durumundadır. Ve bu direnişin siyasal ve kültürel boyutları da iktisadî süreçler ile beraber düşünülmelidir. Owen dünya sistemi kuramı-eklemleme kuramı bütünselliği çerçevesi içinde, bu kuramların doğrudan bir

(16) Bu John G. Taylor, «From Modernization»da çok belirgin bir biçimde görülebilir. Taylor, kapitalizmin dünya ölçeğinde hakimiyetinin kurulmasını doğru bir dönemleştirme yaparak incelemektedir. Bu ilk önce ticari daha sonra mali ve ticari ve nihayet siyasi, mali ve ticari süreçlerin içerildiği bir gelişmedir. Bu türden bir dönemleştirmeyi Owen da kabul ettiği halde (s. 292) Taylor'da olduğu gibi bu süreç içinde çevre ülkelerin rolünü sadece merkezin yönlendirmelerine bir uyum sağlama olarak değil, bir yönlendirme çabası - buna direniş süreci içinde, karşılıklı etkileşim çerçevesinde düşünür.

tartışmasına girmemesine rağmen, bu çok katmanlı yönlendirme direniş sürecinin işleyişini kavrayabilmektedir. Çevre konumunda kalınarak gerçekleştirilen direnişin sınırları çevre konumunun belirleyici nitelikleri ile çizilmiştir. Bu sınırları zorlayan bir direniş, belirli bir andaki dünya sistemi hiyerarşisi içinde kalınarak gerçekleştirilen direnişten nitelik olarak çok farklıdır. Ve bu ikinci durumda direnişin uzun dönemde başarılı olabilme şansı çok azdır. Owen bu yönlendirme-direniş sürecinin işleyişini her bölgedeki farklı ortaya çıkış biçimleri ile, tarımsal yapılarda, endüstride ve politik ve kültürel düzeylerdeki yansımalarını bir bütün olarak ele alıp incelemekle tartışmalara büyük bir katkıda bulunmuştur.

Merkezî devletin vergi toplama siyaseti ve bunun sonuçları hakkında da bir genelleme yapmaktan kaçınan Owen, vergi toplamanın mikro-ekonomik dinamiğini, yani tarımsal artığa el koyma sürecinde doğrudan üretici, mülk sahibi, işletmeci, pazarlayan ve fon sağlayan ögeler arasındaki varolan ilişkilerin yapısını, vergi miktarının artırılması/azaltılması ve bunun toplanma biçimlerinin değişmesinin etkilerini, her bölgedeki coğrafi koşulların farklılığını ve **işletme biçimlerinin çeşitliliğini**¹⁷ gözönüne alarak incelemektedir. Bu yöntemiyle Owen merkezî devletin vergileme politikasını değiştirmek aracılığı ile gerçekleştirmeyi umduğu hedeflerden nasıl farklı yönlerle gidilebileceğinin analizini gerçekleştirebilmiştir. Örneğin Mısır'daki gelişmeleri incelediği bölümde Owen nakit ürün (cash-crop) üretiminin yaygınlaşmasıyla hükümetin vergileri aynı değil para olarak toplamaya ağırlık verdiğini ve tefecilerin köylülere fon sağlama gücüne de güvenerek hasat elde edilmeden önce vergiyi toplama yoluna gittiğini belirtir (s. 142). Fakat bu, tacirler ile tefeciler arasında çıkar çatışmasının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tacirler köylünün elindeki ürünün olabildiğince büyük bir bölümüne el koymak isterlerken tefeciler köylülerin gelecek yılda ekim yapabilmeleri ve böylece borçlarını geri ödeyebilme gücünü koruyabilmeleri için yeterli miktarda işletme sermayesini elde tutabilecekleri koşulları yaratmak için uğraşıyorlardı. Bir diğer örnek de, merkez ülkelerin gittikçe artan ekonomik, siyasal ve kültürel hegemonyasına karşı bir savunma mekanizması oluşturmak amacıyla 19. yüzyıl boyunca girilen reform hareketlerinin ekonomik sonuçlarının tartışıldığı bölümde bulunabilir. Reformlar özellikle askerî reform girişim-

(17) İşletme biçimlerinin çeşitliliği üzerine bkz. K. Boratav, **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm** (Ankara, 1980), s. 18. «Az gelişmiş bir tarımsal yapıda, işletmenin bünyesinde ve çevresinde yer alan mülk sahibi, işletmeci, üretici (emekçi), pazarlayan ve fon sağlayan unsurlar arasında, bizim **işletme biçimleri** olarak da nitelendirebileceğimiz bağıntılar ise son derece girift ve çeşitlidir. Hukuk, İktisat ve işletme boyutları olan bu ilişkiler, aslında üretim ilişkilerinin somut ve yaşayan çerçevesini, farklı bir ifadeyle artığa el koyma mekanizmalarının araç ve unsurlarını oluştururlar; ancak aralarında bir özdeşlik yoktur».

leri merkezî devletin elde ettiği gelirlerin miktarında büyük artışlar gerektiriyordu (s. 59). Ne var ki, bu, bir yandan tarımda üretim artışları olması için güvenceli bir ortam yaratılmasının gerekli olduğunun bilincine varmış hükümetin bu güvenceli ortamı sağlama yönündeki girişimleri ile çalışmaktaydı; üzerlerindeki vergi baskısı artan üreticiler arasında merkezî otoriteye isyan etme veya en azından isyan etme tehdidinde bulunarak üzerlerindeki baskıyı azaltma eğilimi yaygınlaşırken diğer yandan da bu otoritenin sınırları dışına çıkıp özel sermaye birikimi sağlamak isteyenler (özellikle tacirler) ile merkezî devlet arasındaki süregiden mücadele sertleşmekteydi (s. 292).

Kısa bir inceleme yazısının sınırları içinde Owen'ın çalışmasını tüm detayları ile irdelemek olanaksız. Owen inceleme kapsamına aldığı her konuyu, çok katmanlı nedensellik ilişkilerinin bütünlüğünü kurmayı başarak incelemiştir. Örneğin demiryollarının yaygınlaşması konusunda, bunun çeşitli bölgeleri dünya sistemi içine eklemeye ve iç piyasa yaratmadaki önemini vurgularken, birçok çalışmada demiryollarının işlevleri tartışılırken değinilmeyen bir boyutu da gözönüne almıştır: Demiryollarının «serbest» işgücü yaratılması sürecine katkısı (s. 114-120). Yukarıda daha başka örneklerini de verdiğimiz bu çok yönlü ve şematik olmayan yaklaşım sayesinde Owen gerçekten güçlü ve taze fikirlerle dolu bir çalışma ortaya çıkarabilmiş. Bitirirken şu vurgulanabilir ki, bu çalışmanın hem Ortadoğu'nun tarihi ile ilgilenenler hem de kuramsal tartışmalara yeni boyutlar getirmenin gerekliliğini duyanlar tarafından dikkatle okunup tartışılması gerekmektedir.